

ZEMLJA I NAROD U ANADOLIJI U XIV I XV STOLJEĆU

Turski historičar Ismail Hakki Uzunçarşılı je vrlo plodan pisac. U svojim djelima i raspravama on se mnogo služi bogatom turskom arhivskom građom. Zato su njegovi radovi od velikog interesa za historijsku nauku. Mi ovdje iznosimo ovu raspravu iz njegova djela »Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri« (Ankara 1937), str. 99—103.

U prvom dijelu ove rasprave on objašnjava i dokazuje da su Osmanlije svoju zemljišnu upravu uredili po uzoru bejlika u Anadoliji. On to dokazuje na osnovu zabilješki u osmanlijskim popisnim defterima XV i XVI stoljeća, koje su prenesene iz zemljišnih deftera anadolijskih bejlika. Ovo mišljenje usvajamo i mi. Ali u daljem razvoju timarsko-spahiskog sistema Osmanlije su primili i neke elemente feudalnog uređenja pokorenih naroda.

Iza toga on prelazi na izlaganje položaja raje u Anadoliju te navodi poreze i pristojbe, koje je ona davala. Zatim iznosi odnos raje prema spahiji, odnosno prema gospodaru mulka i upravitelju vakufa.

Iz svega toga on s pravom zaključuje da je i kod anadolijskih begova postojala ista zemljišna uprava kao kod Osmanlija do XVI vijeka.

Iako se njegova rasprava odnosi na zemlju i narod u Anadoliji, izneseni podaci su važni za utvrđivanje karaktera osmanskog timarsko-spahijskog sistema, koji je vladao i u našim zemljama do sredine XIX vijeka.

Napomene od 1—19 dodate su uz tekst od strane Uzunçarşılı-a.
Hamid Hadžibegić

Zasada imamo vrlo malo dokumenata o pravnom položaju naroda na zemlji u Anadoliji za vrijeme anadolijskih bejlika. Iz tih nedovoljnih dokumenata teško je izvući potpuno ispravan sud. Kad bismo imali nekoliko zvaničnih deftera koji se odnose na period seldžučke države u Anadoliji, mogli bismo te deftere uporediti sa zemljišnom organizacijom, koju su kasnije uveli Osmanlije. Ali ipak u posebnim defterima, koje su polovicom XV i u XVI stoljeću na savršen način ustanovili Osmanlije, govori se o zemljišnim defterima anadolijskih bejlika i o beratima i nišanima, koje su izdali ovi begovi, a to su stvari takvog karaktera, da nam mogu pružiti prilično svjetlosti.

Prije nego što iznesemo položaj naroda i zemlje u anadolijskim bejlicima, treba da bacimo pogled na organizaciju ove vrste kod Seldžuka u Anadoliji.

Iz seldžuknama saznajemo da je kod anadolijskih Seldžuka, kao i kod Velikih Seldžuka, postojala timarska organizacija. U rukama imamo dokumente (1) o tome, da je ista organizacija postojala kod Zengija, Ejubija, Memluka i Ilhanija. Tako je uprava nad zemljom i narodom kod Velikih Seldžuka potpuno primjenjivana u njihovim vazalnim državama.

Kod muslimana ima principijelno tri vrste zemalja pod imenima: haradžija (»haraciyye«), ušrija (»öşriyye«) i mirija (»emiriyye«). Od ove tri vrste u Anadoliji je postojala zemljišna forma zvana emirija, koja pripada državi ili se pripisuje vladaru kao njenom predstavniku. Mulkovne ili vakufske zemlje su izdvojene iz ovih mirijskih zemalja i date za neku službu ili su određene i ustupljene jednoj dobrotvornoj

¹⁾ Er-revdateyn i Ibnul-Esir, dijelovi o Nureddin Mehmedu. Nudžumi zahire, događaji od 821 godine (1418). Edžnadi halaka i o naizmjeničnom timaru (»benevbet timar«). Od osmanlijskih katastarskih zabilježaka defter Malatije, koji govori o timarskom spahiji kod Memluka.

ustanovi ili za izvršavanje neke dužnosti. Naime prihodi koji bi imali da uđu u državnu kasu prepušteni su begovima kao protunaknada za neku državnu službu ili ma kojoj bilo ličnosti koja zaslužuje poštovanje ili za dobrotvornu svrhu.

Kod anadolijskih Seldžuka vidimo da se je od emirijskih zemalja davala neka zemlja za mulk i vakuf. Tako je zemlja kod Seldžuka obuhvatala has i timar, koji se nazivaju iktaom (»ikta«), te mulk i vakuf. A sada, poslije ovog kratkog pregleda, da ispitamo da li postoji ovakva podjela i uprava zemlje kod anadolijskih bejlika.

Mi ne posjedujemo nijedan defter o upravljanju sa zemljom i seljačkom klasom u anadolijskim bejlicima. Ali, kao što smo gore spomenuli, u osmanskim popisnim defterima imaju zabilješke, koje su prenesene iz deftera anadolijskih begova. Većina ovih zabilješki preneti je iz deftera iz vremena Karaman-ogula. Podaci koji su preneseni iz deftera Karaman-ogula za nas su značajniji od zabilješki iz drugih bejlika. Ovaj bejlik, koji je posjedovao najvažnije seldžučke gradove kao Konju, Kajseri, Nigde i Aksaraj, u svojoj organizaciji zemlje uzeo je kao uzor prirodno Seldžuke.

Pošto su Osmanlije između seldžučkih bejlika u Anadoliji najposlije srušili Karamansku državu i zauzeli njihovu zemlju, to su osmanlijski opširni (»mufassal«) i osnovni (»mücmel«) popisni registri (»tahrir defterleri«), koji su se počevši od druge polovine XV stoljeća bili usavršili, imali prenose iz registara Karaman-ogula, koji se odnose na timar, mulk i vakuf.²⁾ Iz osmanlijskih zabilješki saznajemo, da su karamanski registri bili uređeni na savršen način.

Isto tako u osmanlijskim popisnim registrima, u vezi s onim što se odnosi na Saruhan, Ajdin, Menteše i Čandar-ogule, govori se o zemljama, koje su ovi dali kao vakuf i mulk, te o beratima i pismima, koje su oni izdali, da bi ovo potvrdili i dokumentovali.³⁾

Kada je osmanlijski vladar Murat I, koji je poznat kao Gazi Hunkâr (pobjedonosni car), od Hamid-oglu Husejn-bega kupio Akšehir, Bejšehri i druge gradove, prilikom postavljanja svoje vojske u tamošnje tvrđave, obnovio je berate sa svojom tugrom timarnicima, koji su bili vezani za taj bejlik. Isto tako i Jildirim Bajezid Han, kada je priključio zemlje Ajdin-oglu Isabega i okolice Menteše, ostavio je timare mjesnih timarnika u tom bejliku i obnovio je sa svojom tugrom njihove berate.⁴⁾

Isto tako saznajemo iz katastarskih zabilježaka, nakon što su Osmanlije potpuno priključili sebi Malatju i njenu okolice, da je i tamo za uprave Memluka provedena timarska organizacija.⁵⁾ I kao rezultat našeg ispitivanja vidimo da je vladar Akkojunlija Uzun Hasan-bej prema osobinama raznih područja pravio zakone kao što su kod Osmanlija, te da su ovi zakoni primjenjivani na istoku i za vrijeme Osmanlija.⁶⁾ Takoder znamo, da je postojala jedna kanun-nama Karaman-ogula, koja se tiče Kajserije.⁷⁾ Između ostalog mi znamo, da su kanun-name u državi Dulgadir bile teške za narod, te da su ih Osmanlije dosta izmijenili i dali im pravičniji oblik. To saznajemo iz upoređenja ovih kanun-nama⁸⁾.

²⁾ Defteri za Kajseri br. 68 i za Alajju br. 810.

³⁾ Saruhanski vakufski defter br. 464; kratki registar za sandžake Brusu, Bigu, Ajdin i Menteše br. 285; u dosijeu Bajezida II Ajdinski vakufski defter br. 24; u dosijeu Javuza Džunejdbegovi vakufi; pod br. 19 Ičel i pod br. 939 Karamanski opširni registar.

⁴⁾ Istorija Ašik Pašazade, str. 59, 60, 65, 67. Fatih zamaninda Takeili, Tarih Encümeni mecmuasi, god. 14, str. 65.

⁵⁾ Defter za Malatju br. 283.

⁶⁾ Zabilješka iz katastra: defter 7, godina 923 (1517). Zakoni Erzindžana, Kemaha i Bajburda (»Bac Damga kanunları«).

⁷⁾ Defter za Kajseri br. 68.

⁸⁾ Kanun-nama u defteru br. 37 i 735. Ovi su defteri u Hazine-i evrak-u.

Ličnost od Dulgadir-ogula koja je naredila da se izrade kanun-name bio je Ala-üddevle Bej (vladao od 1479—1515). Postoje njegovi zakoni i za lovačke ptice. Nažalost njegova opširna kanun-nama oštećena je na mnogim mjestima.

Ovo što smo gore iznijeli na osnovu dokumenata pokazuje nam, da su i bejlici u Anadoliji sprovodili svoju zemljišnu upravu u obliku ikta-a (timar), mulka i vakufa. Isto tako proizlazi da su Osmanlije uredili svoju organizaciju u okviru istih zakona i da su zadržali ovaj sistem.

Pošto smo dali ova objašnjenja o tome da je u anadolijskim bejlicima upravljano sa zemljom na isti način, to možemo ovdje preći s ovog predmeta i pružiti malo podataka o narodnom sloju zvanom raja.

U XIV i XV stoljeću postojala je mala razlika između gradskih i seoskih narodnih slojeva. Obzirom da je građanin mogao postati posjednik mulka u gradu i varoši, on je — prema seljaku — bio slobodniji. U gradovima i varošima pripadnici svakog zanata imali su svoju određenu zasebnu organizaciju i zanatske komore («esnaf oda ları»), svoje šejhove («şeyh»), čehaje («kethuda», «kahya»), nakibe («nakib» — starješina) i jigitbaše («yigitbaşı» — izvršni organ), čiji je broj bio ograničen. Narod u gradu i varoši davao je sve vrste šeriatskih i običajnih (zakonom usvojenih) poreza, koji su im bili razrezani. Ako je koji od ovih sijao i obrađivao zemlju izvan varoši kao seljak, onda je i s te strane bio dužan davati desetinu i pristojbu gospodaru zemlje. Građani i varošani davali su porez onom kome je bilo određeno. Naime, zašto je bilo predviđeno da se daje taj porez, za neku službu ili da se utroši za neku dobrotvornu svrhu, građani su bili dužni tamo davati te poreze i pristojbe.

Što se tiče seljaka, zemlja koju je on obrađivao nije bila njegovo vlasništvo. Zemlja je pripadala državi. Raja se tje ovdje (na zemlji) nalazila na temelju privremene tapije («tapu») i s tim da prelazi na njegovu djecu i unučad nije se u njega diralo, dokle god je on zemlju obrađivao. Seljak je radio na zemlji, koju je s privremenom tapijom imao u svojoj ruci. I mjesto da za nju daje desetinu i pristojbe državnoj kasi, on je tamo nije davao, nego je davao tu desetinu i pristojbe jednom spahiji, kome je sama vlast nju prepustila zbog neke službe, ili jednom zapovjedniku [«emir» — knez, zapovjednik] ili gospodaru mulka [«mülk sahibi»] ili upravitelju vakufa [«vakfın mütevellisi»]. Isto tako, kome je od strane vlasti određena desetina i pristojbe od vinograda, od meda iz košnica, od ovaca i drugih stvari, raja je tima davala desetinu i pristojbe od svoga prihoda. Desetina, koja se je uzimala od mnogih zemaljskih produkata, zatim pristojba na čifluk («çift resmi»),⁹⁾ pristojba na ovce [«agnâm resmi»], pristojba od neoženjenog [«mücerred resmi»],¹⁰⁾ pristojba bennak [«bennak resmi»],¹¹⁾ pristojba džebe ili kara [«cebe resmi», «kara resmi»]¹²⁾ sačinjavaju glavne pristojbe koje su se uzimale.

Narod u nekim selima davao je jedan dio poreza vakufu, a jedan dio timarskom spahiji («timarli sipahi»). Kao što će se vidjeti iz ovih zabilješki, oni su činili uglavnom četiri klase: raja na ikta-u (na timaru, zeametu i hasu), raja na vakufu («vakıf reayası»), raja na malikani («malikâne reayası») ili zajednička raja vezana za dvoje od ovih. Seljak je uzimao privremenu tapiju na zemlju od onoga kome je bio raja, i tome je

⁹⁾ Cio çift je njiva, koja je duga i široka po 40 običnih koračaja. (Ovo je površina jednog dunuma. Međutim čifluk prema kanun-namama iznosi 70—130 dunuma. — H. H.) — Pristojbi na čifluk bilo je dvije vrste: pristojba na cijeli čifluk («tam çift resmi») i pristojba na pola čifluka («nim çift resmi»). U jednom se dokumentu vidi, da je Isfendijar-oglu Kasim-bej uzimao pristojbu «çift resmi».

¹⁰⁾ Pristojba na neoženjene.

¹¹⁾ «Bennak resmi» je porez, koji je davao onaj, koji je imao manje od pola čifluka.

¹²⁾ Porez, što ga je davao onaj koji nije imao zemlje.

davao desetinu i pristojbe. Seljak je bio na službi kod svoga spahije, vakufa ili gospodara mulka i bio je dužan obrađivati i sijati zemlju, koja mu je bila u ruci. On nije mogao napustiti zemlju i ići na zemlju drugog, niti je mogao biti raja drugog. Jedino ako bi zemlja, na kojoj radi seljak, bivši mulk postala vakuf, ili bivši vakuf prestala to biti i ustupljena spahiji, s tim načinom zajedno i raja bi promijenila ime prema novom obliku i postala bi vakufska, mulkovna i spahijska raja.

Neka su sela zbog neke službe, kao na pr. čuvati klanac, raditi u rudokopima, odgajati ptice za lov i drugo, bila oslobođena od nekih poreza [vanredni nameti = »avâriz« i običajni tereti = »tekâlifi örfiyye«] potpuno ili djelomično.

A sada da se osvrnemo na vojničku klasu.

Država nije sama ubirala desetinu i pristojbe koje su zavedene u defteru, što ih je imala da daje raja, koja je radila na zemlji, na koju je ona imala privremenu tapiju, a koja je pripadala državi. Ovaj je prihod, kao što smo malo prije spomenuli, odredivan kao nagrada za neku dužnost i ustupan jednom beglerbegu ili vojniku ili jednom vakufu ili jednom gospodaru mulka. Kad bi nastupilo vrijeme prihoda i pristojbi, dotični bi lično ili posredstvom drugog prikupljali u naturi ono na što imaju pravo, stavljali to u svoj hambar i prodavali, kada bi bilo vrijeme prodaje.

Položaj raje prema spahiji ili gospodaru mulka ili upravitelju vakufa sliči u nekim stvarima položaju raje u evropskom feudalizmu, dok se na mnogim mjestima razlikuje od njega. U Evropi zemlja je vlastelinova, a seljak je kao njegov rob. Međutim u turskim zemljama i u njihovoj vojničkoj organizaciji zemlja nije bila spahijina nego državna. I spahija i raja mogli su dobiti to pravo na osnovu službe i na temelju obrađivanja i sijanja. Ako spahija ne bi vršio službu, bio bi svrgnut; ako seljak ne bi obrađivao i sijao, zemlja bi mu bila oduzeta. Prema tome u svim ikta-ima pravi gospodar zemlje bila je država. U pravim pak mulk timarima raja je bila u rukama gospodara malikane, što sliči odnosima između vlastelina i raje u Evropi. Ovoga oblika nisam vidio u organizaciji anadolijskih begova. Ali ovo vidimo kasnije na zemlji, koja je data kao prava malikana, koju Osmanlije spominju kao »mefruzul-kalem, maktuul-kadem« (izdvojena od popisa, s određenim doprinosom). Pošto je organizacija istovjetna jedna drugoj, to nema sumnje, da je ovaj način bio i kod bejluka u ovom obliku.

Ako zemljoradnik umre, zemlja je svakako imala da pređe na njegovu mušku djecu; ženskoj djeci se nije davala. Ovaj propis postojao je i kod Osmanlija u istom obliku do sredine XVI stoljeća. Ali kasnije Osmanlije su usvojili, da zemlja može preći i na žensku djecu pod uslovom obrađivanja zemlje.

Kod anadolijskih bejluka bila je jedna klasa naroda ili potpuno ili djelomično oproštena od vanrednih nameta (»avâriz«), tereta (»tekâlif«) i desetine isto kao kod Osmanlija. Na pr. raja Šejh Sadruddin Konjevi-na vakufa u Konji bila je na osnovu berata Karaman-ogula slobodna od vanrednih nameta. I unuci Sadruddina Konjevije bili su oslobođeni vanrednih nameta (»avâriz«) i tereta (»tekâlif«), zatim od desetine (»öşür«) i pristojbi (»resim« pl. »rüsûm«) na zemlju, koju su sijali.¹³⁾ Isto je tako i raja Dželaluddin Rumi-na vakufa bila oslobođena od vanrednih nameta i tereta. U ovo spada i to, što je Isfendijar-oglu Kasim-bej oslobodio od vanrednih nameta stanovnike sela Afšar u srezu Kaledžik zato, jer su oni čuvali klanac.¹⁴⁾ U nekim pak mjestima šejhovi tekija bili su potpuno ili djelimično oslobođeni od nekih pristojbi pod uslovom da paze prolaznike, da im daju prenočište i da ih hrane. Skoro svi učenjaci, ima-

¹³⁾ Karamanski defter pod br. 939.

¹⁴⁾ Defter vakufa u Čankiri br. 192.

mi i šejhovi bili su oslobođeni od pristojbi, od desetina, vanrednih nameta i tereta. Ova privilegija proširena je i na njihovu unučad. Šta više i Osmanlije su to priznali i o tome im izdali berate.¹⁵⁾

U osmanlijskim popisnim defterima govori se o beratima i o ispravama u pogledu oslobođenja (»muâfname«), koje su izdali begovi od Karaman-oglua Mahmud, Mehmed, Ibrahim i Pir Mehmed, te neki drugi anadolijski begovi, kao što su Džandar i Menteš. Obzirom da između ovih berat od muharema 876 godine po Hidžri (= 1462), što ga je pod svojom tugrom izdao Isfendijar-oglu Kasim-bej po pitanju (po sporu) mulka i vakufa, postoji i kod Osmanlija u istom obliku,¹⁶⁾ to se bez kolebanja može primiti, da su i drugi anadolijski begovi na ovaj način izdavali berate i muafname sa tugrom.

U jednom defteru, koji je nađen u Arhivu (»Hazine-i evrak« — riznica spisa), a koji se odnosi na zemljišni popis u periodu Fatiha Mehmeda II, govori se o ustupanju zemlje kao mulk (»mülk«) i vakuf u Teke Ili. U ovom defteru spominju se postupci oko popisa, koji su od starina stalno postojali, te se u poslovima popisa koje su Osmanlije izvršili za ovo područje govori o beratima u pogledu mulka i vakufa, koje su izdali begovi Teke (»Hamid oğulları«).¹⁷⁾ Isto tako postoje o ovim stvarima berati i nišani, zvanj »mukarrername« (»ibka berati«), koje su izdali vladari Menteše-a Ahmed-bej i Ilijas-bej, te Čandar-oglu Isfendijar-bej i Kasim-bej.¹⁸⁾

Prema tim zabilješkama proizlazi da je zemljišni sistem koji je bio kod Osmanlija bio isti i kod anadolijskih begova. Berati i nišani kod Osmanlija, koje su davali za timar, vakuf i mulk Jildirim Bajezid, Čelebi i kasniji vladari (Fatih i Bajezid II), isti su kao berat Isfendijar-oglu Kasim-beja, od koga je fotografija stavljena na kraju djela.

Na temelju svega ovoga što smo spomenuli možemo na osnovu izvora bez kolebanja primiti da je i kod anadolijskih begova postojala ista zemljišna uprava, postupak sa rajinskim dažbinama i zakoni kao kod Osmanlija do XVI vijeka.

Zbog toga nećemo pogriješiti, ako kao dokaz uzimemo neke zabilješke o organizaciji, za koju još nemamo u ruci dokaza, da je ista postojala kod anadolijskih begova. U stvari podaci koje smo gore iznijeli na osnovu dokumenata dovoljni su, da nam stvar osvijetle toliko da nema više potrebe za ovo dokazivanje.¹⁹⁾

S turskog preveo H. Hadžibegić

¹⁵⁾ Muafnama djeda Mevlana Šemsuddina i njega samog u Karamanskom defteru br. 939 i defter za Ičel br. 19.

¹⁶⁾ Dosije Fatiha od 871 (1466-67) i 884 g. od. (1479) i berati Bajezida II od 886 god. (1481). Znamo, da su i prijašnji vladari davali »nišan«, a i kopije njihovih berata. Postoje muafname i vakufski berati prinčeva Jildirim Bajezida i to Sulejman Čelebi-je od 808 (1405-6), Isa Čelebi-je od 805 (1403) i Musa Čelebi-je od 804 (1402). Šta više Musa Čelebi dao je berat kao potvrdu jednom po imenu Ahmed, kome je Menteše-oglu Ahmed Gazi dao berat za vakuf. (Pariski narodni turski rukopisi, Feridunov neštampani Munšeat 79.) — Isti berati imaju također i u zbir-kama Esad Efendine biblioteke pod br. 3436, list 280 B.

¹⁷⁾ Tarih Encümeni Mecmuası, god. 14, str. 65 i Hazine-i evrak, Fatih dosiyesi, defter br. 9.

¹⁸⁾ Vakufski defter za livu Kastamonu i vakufski defter za livu Menteše (891).

¹⁹⁾ Kao što sam u bilješkama napomenuo, pišući ovaj dio koristio sam se između starih katastarskih zabilješki osnovnim i opširnim defterima raznih sandžaka i vakufskim defterima, zatim Ašik Paša-zade, Nudžumi Zahire, Ibni Esir, Ibni Bibi, Fatih Mehmed dosyası, Tarih Encümeni Mecmuası (god. 14) i nekim časopisima i privatnim bilješkama.